Het Boek des Levens. Literaire corporaties, factiestrijd en de turbulente voorgeschiedenis van het Brusselse gezelschap “Den Boeck” (eerste helft van de 15de eeuw)

Anne-Laure Van Bruaene

Citer ce document / Cite this document :

Van Bruaene Anne-Laure. Het Boek des Levens. Literaire corporaties, factiestrijd en de turbulente voorgeschiedenis van het Brusselse gezelschap “Den Boeck” (eerste helft van de 15de eeuw). In: Revue belge de philologie et d'histoire, tome 86, fasc. 2, 2008. pp. 335-350;

doi : <https://doi.org/10.3406/rbph.2008.7473>

https://www.persee.fr/doc/rbph_0035-0818_2008_num_86_2_7473

Fichier pdf généré le 17/04/2018

Het Boek des Levens. Literaire corporaties, factiestrijd en de turbulente voorgeschiedenis van het Brusselse gezelschap “Den Boeck” (eerste helft van de 15de eeuw)

Anne-Laure VAN BRUAENE

Universiteit Gent

Postdoctoraal onderzoeker FWO-Vlaanderen (1)

De studies van Ursula Peters en Herman Pleij uit de jaren 1980 hebben met nadruk de aandacht gevestigd op het probleem van het ontstaan van een volkstalige stedelijke literatuur in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Want wanneer kunnen we spreken van stadsliteratuur? Peters ontwaarde in de dertiende en veertiende eeuw wel een literatuur *in* de stad (geproduceerd en gereciperd in hoofse of religieuze kringen), maar geen literatuur *van* de stad (voor en door een stedelijk, burgerlijk publiek en met een stedelijke thematiek) (2). Herman Pleij van zijn kant sprak de passiviteit van de burger tegen en argumenteerde dat het bijzondere van de vroege stadsliteratuur precies was dat burgers hoofse, religieuze en antieke teksten annexeerden en adapteerden aan hun eigen stedelijke ideologie (3). Het recente onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat een te scherpe scheiding tussen stedelijke, hoofse en religieuze literatuur – het klassieke idee van de standenliteratuur – inderdaad weinig zinnig is. De eclectische tekstverzamelingen in het Brugse Gruuthusehandschrift en het Brusselse handschrift Van Hulthem (beide gecompileerd rond 1400) geven bijvoorbeeld blijk van een veelgelaagde literaire praktijk in een stedelijke context (4).

(1) Met dank aan Dirk Coigneau, Remco Sleiderink en Bram Vannieuwenhuijze voor de vele nuttige suggesties en opmerkingen. Dit artikel kwam mede tot stand in het kader van het IAP netwerk 6/32 “City and society in the Low Countries, 1200-1800: space, knowledge, social capital” gefinancierd door het Federaal Wetenschapsbeleid.

(2) Ursula PETERS, *Literatur in der Stadt. Studien zu den sozialen Voraussetzungen und kulturellen Organisationsformen städtischer Literatur im 13. und 14. Jahrhundert*, Tübingen, Niemeyer Verlag, 1983, 327 p. (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur, Bd. 7).

(3) Herman PLEIJ, “The Function of Literature in Urban Societies in the Later Middle Ages”, in *Dutch Crossing*, dl. 29, 1986, p. 3-22; ID., “Restyling “Wisdom”, Remodeling the Nobility, and Caricaturing the Peasant: Urban Literature in the Late Medieval Low Countries”, in *The Journal of Interdisciplinary History*, dl. 32, 2002, nr. 4, p. 689-704.

(4) Recente studies en bundels zijn onder andere Herman BRINKMAN, *Dichten uit liefde: literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen*, Hilversum, Verloren, 1997, 415 p. (Middeleeuwse studies en bronnen, nr. 53); Ria JANSEN-SIEBEN, ed., *‘s Levens felheid in één band: handschrift-Van Hulthem. Catalogus uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling georganiseerd in de Koninklijke Bibliotheek van België, Schenkingenzaal, van 9 april tot 22 mei 1999*, Brussel, KBR, 1999, 147 p.; Wim VAN ANROOIJ e.a., *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*, Amsterdam, Prometheus, 2002, 205 p. (Ne-

Men kan het vraagstuk van de stadsliteratuur ook anders benaderen door in plaats van de overgeleverde teksten te evalueren de institutionalisering van de stedelijke literaire praktijk in kaart te brengen. Zeker vanaf de veertiende eeuw vinden we zowel in het Franstalige als Nederlandstalige deel van de Nederlanden sporen van stedelijke toneelopvoeringen (meestal ter gelegenheid van publieke religieuze feesten zoals ommegangen of passievieringen) en van meer exclusieve dichtwedstrijden. Gaandeweg vormden zich vaste spelgroepen en broederschappen die zorgden voor continuïteit in de organisatie zoals de *sociétés joyeuses* en de *puyx marials* in het Franse taalgebied⁽⁵⁾. De meest volwaardige vorm van stedelijke literaire corporaties in het Nederlandse taalgebied waren natuurlijk de rederijderskamers, maar hun institutionalisering moet na 1440 worden gesitueerd. Directe voorlopers waren de wijkgezelschappen die in de Vlaamse en Brabantse ommegangen optraden maar bijvoorbeeld ook het exclusieve literaire broederschap van De Heilige Geest dat ca. 1428 in het kosmopolitische Brugge werd opgericht⁽⁶⁾.

Ook Den Boeck in Brussel wordt, met 1401 als stichtingsdatum, als één van de oudste rederijderskamers in de Nederlanden beschouwd. Dat lijkt gezien de quasi gelijktijdigheid met de compilatie van het handschrift Van Hulthem niet eens zo uitzonderlijk. Uit recente studies is overtuigend gebleken dat Brussel als hoofdresidentie van een meertalig hof en als brandpunt van een actieve kloostercultuur in deze periode op het snijvlak stond van hoofse en religieuze tradities en nieuwe stedelijke vormen⁽⁷⁾. Toch willen we in deze bijdrage enkele kanttekeningen plaatsen bij het vroege ontstaan van de Brusselse rederijderskamer Den Boeck. Het model van een rederijderskamer, dat pas op het einde van de vijftiende eeuw min of meer vaste vorm heeft gekregen, kan immers niet zomaar in het verleden worden teruggeprojecteerd. Een rederijderskamer omschrijven we daarbij als een broederschap of gilde die zich van andere broederschappen en gilden onderscheidt doordat ze zich toelegt op de praktijk van het produceren en het opvoeren van toneelstukken en van het schrijven en het voordragen van lyrische teksten en waarvan de leden die collectieve praktijk omschrijven als het beoefenen van de *const van retorike*⁽⁸⁾.

derlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen, nr. 24); Johan OOSTERMAN, ed., *Stad van koopmanschap en vrede. Literatuur in Brugge tussen Middeleeuwen en Rederijkerstijd*, Leuven, Peeters, 2005, 181 p. (Antwerpse studies over Nederlandse literatuurgeschiedenis, nr. 12).

(5) Katell LAVÉANT, *Théâtre et culture dramatique d'expression française dans les villes des Pays-Bas méridionaux (XVe–XVIe siècles)*, onuitgegeven doctoraatverhandeling, Universiteit van Amsterdam, 2007, 473 p.

(6) Anne-Laure VAN BRUAENE, *Om beters wille. Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2008, p. 27-51. Laurence DERYCKE en Anne-Laure VAN BRUAENE, "Sociale en literaire dynamiek in het vroeg vijftiende-eeuwse Brugge: de oprichting van de rederijderskamer De Heilige Geest ca. 1428", in OOSTERMAN, *Stad van koopmanschap, op. cit.*, p. 59-96.

(7) Herman PLEIJ, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*, Amsterdam, Meulenhoff, 1988, 438 p.; Robert STEIN, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw*, Leuven, Peeters, 1994, 372 p. (Miscellanea Neerlandica, nr. 10); Remco SLEIDERINK, *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)*, Amsterdam, Prometheus, 2003, 249 p. (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen, nr. 25); Jozef JANSSENS en Remco SLEIDERINK, eds., *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*, Leuven, Davidsfonds, 2003, 207 p.

(8) VAN BRUAENE, *Om beters wille, op. cit.*, p. 18.

Dat er in het zestiende-eeuwse Brussel een rederijkerskamer genaamd Den Boeck actief was, staat buiten kijf. Wat de vijftiende eeuw betreft, moeten we echter een meer genuanceerd oordeel vellen over de praktijken en de identiteit van het gezelschap Den Boeck. Bovendien willen we door middel van deze bijdrage tegengas geven tegen de vaak impliciete idee dat stedelijke culturele corporaties in een neutrale of zelfs coöperatieve sociale context ontstonden en dat ze naast de in statuten en reglementen geëxpliciteerde idealen enkel het algemeen belang voor ogen hadden⁽⁹⁾. In wat volgt, trachten we daarom de schaarse bronfragmenten met betrekking tot Den Boeck in de eerste helft van de vijftiende eeuw te duiden in een breder verhaal van factiestrijd, moord en symbolisch geweld dat ons zal voeren van Brussel naar Parijs en terug.

1401: de geboorte van de rederijkerscultuur?

Den Boeck in Brussel geldt als de oudste rederijkerskamer in de Nederlanden. De kroniek van het Brusselse Rooklooster meldt immers haast achteloos bij het jaar 1401 tussen een passage over de bouw van het Brusselse stadhuis en de moord op Diederik II van den Heetvelde in: *Item, in 't selfde jaer was de rethorijcke van den Bouke te Bruessele innegesticht*⁽¹⁰⁾. Een dergelijke kroniekaantekening over de oprichting van een rederijkerskamer is heel uitzonderlijk. Ze lijkt als het ware plechtig het begin van de rederijkerscultuur in te luiden. Toch is grote voorzichtigheid geboden. De *Cronycke van Nederland* is immers een vroeg zestiende-eeuwse kroniek geschreven door een of meerdere religieuzen uit het Rooklooster. Het eerste deel, dat de jaren van 1027 tot 1506 beslaat, werd in het Middelnederlands neergepend, het tweede deel (1506-1525) in het Latijn. Toch is de volledige kroniek in één hand⁽¹¹⁾. Er is geopperd dat het Middelnederlandse deel zou gebaseerd zijn op oudere kronieken, waarvan de oudste, met de notitie over

(9) Dat is zowat de rode draad in het tegenwoordig erg populaire werk van Robert Putnam (zie bijvoorbeeld Robert PUTNAM, *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, Princeton University Press, 1993, 258 p.). Een heel andere visie op het Italiaanse middeleeuwse corporatisme in Gene BRUCKER, "Civic Traditions in Premodern Italy", in *Journal of Interdisciplinary History*, dl. 29, 1999, nr. 3, p. 357-377. Zie ook Gervase ROSSER, "Going to the Fraternity Feast: Commensality and Social Relations in Late Medieval England", in *The Journal of British Studies*, dl. 33, 1994, nr. 4, p. 430-446. Over de relatie tussen broederschappen en politieke facties, zie Lorenzo POLIZZOTTO, "Confraternities, Conventicles and Political Dissent: The Case of the Savonarolan 'Capi Rossi'", in *Memorie Dominicana*, dl. 102, 1985, p. 235-283.

(10) Charles PIOT, ed., *Chroniques de Brabant et de Flandre*, Brussel, Hayez, 1879, p. 41. Zie voor deze kroniek record C063 in de databank van de Narrative Sources (<http://www.narrative-sources.be>).

(11) Alfred CAUCHIE en Alphonse BAYOT, "Rapport sur les chroniques du Brabant", in *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, dl. 69, 1900, p. XXXVII-XCIII (LXXXIV-V). Tot voor kort werd het Rooklooster als een belangrijk centrum voor veertiende-eeuwse boekproductie beschouwd. Erik Kwakkel heeft echter aangetoond dat de meeste boeken die het klooster rond 1400 bezat elders waren vervaardigd. Het is gebleken dat niet het Rooklooster maar het kartuizerklooster van Herne een van de belangrijkste boekproductiecentra rond Brussel was (Erik KWAKKEL, *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*, Leuven, Peeters, 2002, p. 181-189).

Den Boeck, in 1422 zou zijn voltooid ⁽¹²⁾. Dat wordt echter ongeloofwaardig gemaakt door een nota net voor het gegeven over Den Boeck, met name dat in 1400 in Basel een concilie startte. Het concilie van Basel vond zoals bekend pas in 1431 plaats. Het is dus onmogelijk de redactie van de notitie over Den Boeck met zekerheid vroeger te dateren dan de eerste helft van de zestiende eeuw. Dat is om twee redenen belangrijk.

In de eerste plaats is er de datum zelf. De vroegste eigentijdse vermelding van de *gesellen van den Bouke* dateert van 1417, toen het gezelschap drukke contacten met de Brabantse hertog Jan IV onderhield. Gezien de slechte bronnensituatie voor het middeleeuwse Brussel is die decalage echter niet zo vreemd. De datering van de Brusselse gegevens in de kroniek van het Rooklooster lijkt daarenboven redelijk betrouwbaar te zijn: met de bouw van het stadhuis werd inderdaad begonnen in 1401 en ook de moord op Diederik II van den Heetvelde werd in dat jaar voltrokken ⁽¹³⁾. De opmerking in een reglement van de rederijderskamer uit 1543 dat *'t geselschap, confrerie en Broederschap van der voerscreven Boecke, waere in den jaere veerthien hondert en een innegesticht geweest* lijkt dan weer verdacht veel op de nota in de kroniek, zodat men zich kan afvragen of de zestiende-eeuwse rederijders niet daar de mosterd voor hun claim hebben gehaald ⁽¹⁴⁾.

Problematischer dan de datum 1401, waar blijkens wat zal volgen, toch wat voor te zeggen valt, is het gebruik van de term *rethorijcke*. In de bronnen die gewag maken van Den Boeck in de eerste helft van de vijftiende eeuw is steeds sprake van *gesellen* en *geselschap*, niet van *retorike* of *gezelschap van de retorike* ⁽¹⁵⁾. De eerste sporen van het gebruik van deze aan het Frans ontleende term ter aanduiding van literaire gezelschappen in het Nederlandstalige gebied duiken pas op in de jaren 1440, respectievelijk in Oudenaarde (1441) en Gent (1448) ⁽¹⁶⁾. In de zestiende eeuw daarentegen, toen de kroniek van het Rooklooster in zijn finale vorm geredigeerd werd, was het een ingeburgerde term. Toen was in Brussel inderdaad een gezelschap *van de retorike*, genaamd Den Boeck actief. De eerste ondubbelzinnige vermelding van Den Boeck als rederijderskamer dateert van 1493. Toen nam *Den Boeck van der retoriken van Bruessele* deel aan een grote retoricale bijeenkomst in Mechelen in aanwezigheid van Filips de Schone ⁽¹⁷⁾. In 1496 trok Den Boeck

(12) A.G.B. SCHAYES, "Analectes archéologiques, historiques, géographiques, etc.", in *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, dl. 7, 1850, p. 81-180 (131-132).

(13) Félicien FAVRESSE, *L'avènement du régime démocratique à Bruxelles pendant le Moyen Age (1306-1423)*, Brussel, Lamertin, 1932, p. 161-162; STEIN, *Politiek en historiografie*, op. cit., p. 224-225; Chloé DELIGNE, *Bruxelles et sa rivière. Genèse d'un territoire urbain (12e-18e siècle)*, Turnhout, Brepols, 2003, p. 119 (Studies in European Urban History (1100-1800), nr. 1).

(14) Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 21377 (zestiende-eeuws register van de rederijderskamer Den Boeck), 10r-v.

(15) Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 21377, 9r (afschrift van de bevestiging van een niet bewaard reglement door hertog Jan IV van Brabant) en Jozef DUVERGER, "Leekenbijdragen tot de Geschiedenis van de Brusselsche Kamers van Rhetorica en van de Brusselse Rederijders uit de 15e eeuw", in Id., *Brussel als kunstcentrum in de XIVe en de XVe eeuw*, Antwerpen, De Sikkels, 1935, p. 72-95 (84-92) (Bouwstoffen tot de Nederlandsche Kunstgeschiedenis, nr. 3).

(16) VAN BRUAENE, *Om beters wille*, op. cit., p. 48-49.

(17) Eugene VAN AUTENBOER, *Volksfeesten en rederijders te Mechelen, 1400-1600*, Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1962, p. 96-97.

naar het rederijkerslandjuweel in Antwerpen ⁽¹⁸⁾. Een eerste vermelding in de – slechts fragmentarisch bewaarde – Brusselse stadsrekeningen dateert van 1499, toen de Brusselse rederijderskamers *tableaux vivants* opstelden ter ere van de doop van Eleonora, oudste dochter van Filips de Schone en Johanna van Castilië. De rekeningen maken dan gewag van vier rederijderskamers: De Lelie, De Violette, De Corenbloem en Den Boeck. Den Boeck komt echter als zodanig niet voor in de oudst bewaarde rekening waarin de Brusselse rederijderskamers worden vernoemd: in 1485-1486 is immers naast De Lelie, De Violette en De Corenbloem sprake van een vierde rederijderskamer met bloemennaam, De Tijtelozen ⁽¹⁹⁾. Nu blijkt uit de zestiende-eeuwse bronnen dat Den Boeck De Tijtelozen als tweede naam voerde ⁽²⁰⁾. Een en hetzelfde gezelschap dus, of toch niet...?

Laten we eerst de feiten over Den Boeck in de eerste helft van de vijftiende eeuw op een rijtje zetten ⁽²¹⁾. Een eerste cluster van gegevens is er voor het voorjaar van 1417. Het gezelschap van Den Boeck knoopte toen nauwe banden aan met de jonge hertog Jan IV. Op 21 februari 1417 werden de leden van het gezelschap *van den Boeke* en van het gezelschap *van Treefte* met hun echtgenotes uitgenodigd op een banket aan het hof ⁽²²⁾. Dat was blijkbaar een succes, want kort daarop werd de hertog lid van Den Boeck. Op 8 maart 1417 werd het gezelschap een Rijngulden aangeboden om het lidmaatschap van de hertog te bezegelen. Enkele dagen later bezorgde *Guyot, den bastard van Bourgognen* Den Boeck een gouden kroon ⁽²³⁾. Op 5 mei 1417 tenslotte, trakteerde de hertog het gezelschap op een maaltijd in de herberg van Griet Wittekens. Jan IV en een groot deel van zijn hofhouding vereerden Den Boeck daar met hun aanwezigheid. Ook in 1418 waren de banden tussen Den Boeck en de hertog sterk. Voor dat jaar wordt in de rekeningen van de algemeen ontvanger van Brabant telkens gesproken over de *pipers* van Den Boeck. Niet alleen speelden zij het hele jaar door muziek voor de hertog, bovendien reisden ze in zijn naam als boden. Zo werd een *piper van den Boeke* met brieven van de hertog die in Turnhout verbleef naar Arnold van Crayenhem, lid van de hertogelijke raad, gestuurd ⁽²⁴⁾. Begin 1420 verleende Jan IV een laatste gunst aan Den Boeck: op 5 februari bevestigde de hertog

(18) Werner WATERSCHOOT, "Het Landjuweel te Antwerpen in 1496. Enkele teksten en hun interpretatie", in *Jaarboek de Fontaine*, dl. 32, 1980-1981, p. 49-68 (66).

(19) DUVERGER, "Leekenbijdragen", art. cit., p. 85-86 en 89.

(20) Zie bijvoorbeeld Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 21377, 15v (1589).

(21) Zie ook SLEIDERINK, *De stem*, op. cit., p. 148-149.

(22) Anne CHEVALIER-DE GOTTAL, *Les Fêtes et les Arts à la Cour de Brabant à l'aube du XVe siècle*, Frankfurt am Main, Lang, 1996, p. 60 (Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters, Bd. 7).

(23) Gwijde van Bourgondië was de bastaardzoon van Jan zonder Vrees en Margareta van Borsselen en dus een neef van Jan IV (Walter PREVENIER en Wim BLOCKMANS, *De Bourgondische Nederlanden*, Antwerpen, Mercatorfonds, 1983, p. 389).

(24) De uittreksels uit de rekeningen van de algemeen ontvanger van Brabant van 1416-1418 en 1418-1419 zijn te vinden in DUVERGER, "Leekenbijdragen", art. cit., p. 83. Zie ook Remco SLEIDERINK, "Grootse ambities. Culturele initiatieven van de stad Brussel ten tijde van Filips de Goede", in JANSSENS en SLEIDERINK, *De macht*, op. cit., p. 107-123 (108). Voor de figuur van Arnold van Crayenhem, heer van Grobbendonk, zie André UYTTEBROUCK, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)*, Brussel, Université de Bruxelles, 1975, dl. 2, p. 677-678 en STEIN, *Politiek en historiografie*, op. cit., p. 187 en 197.

op verzoek van de gezellen hun statuten ⁽²⁵⁾. De inhoud van die statuten is helaas niet overgeleverd. Na 1420 vernemen we niets meer over eventuele verdere contacten tussen Jan IV en Den Boeck. Het gezelschap duikt echter nog eenmaal in de vorstelijke rekeningen op, ditmaal tijdens de regeerperiode van Filips de Goede die sinds 1430 hertog van Brabant geworden was. Op 29 juni 1437 betaalde Filips' kapelaan een som aan *la confrairie du Livre en la ville de Bruxelles, dont icellui seigneur est confrère* ⁽²⁶⁾. Het lidmaatschap van Filips de Goede paste duidelijk in een strategie om zich bij zijn Brusselse onderdanen aanvaard te maken door zich te integreren in het lokale cultuurleven. Zo had Filips samen met zijn echtgenote Isabella van Portugal in mei 1437 de ommegang bijgewoond. Enkele dagen voordien had hij zijn wapenvaardigheid bewezen tijdens een schutterswedstrijd ⁽²⁷⁾. Over de activiteiten van Den Boeck in die periode vernemen we echter niets.

De meest opmerkelijke vaststelling is dat er helemaal geen bewijzen zijn dat Den Boeck zich in de eerste helft van de vijftiende eeuw heeft ingelaten met literaire praktijken: de gezellen banketteerden graag in hoog gezelschap, speelden muziek (of gaven daartoe de opdracht?) en namen vertrouwelijke missies aan van de hertog. De omschrijving als *confrairie* in 1437 suggereert dat het gezelschap ook religieuze diensten onderhield. Uit de bevestigingsbrief van Jan IV uit 1420 is enkel op te maken dat de leden financiële verplichtingen hadden en verwacht werden hun verantwoordelijkheid op te nemen door allerlei bestuurlijke functies te aanvaarden.

Muziek speelde dus in ieder geval wel een belangrijke rol in de activiteiten van Den Boeck. Dit aspect leefde alvast voort in de zestiende-eeuwse beeldvorming rond het gezelschap. In het reglement uit 1543 wordt aangestipt dat Den Boeck gebaseerd was op die *alder edelste Conste der Rhetoryken ende Musyken* ⁽²⁸⁾. Nu legden rederijkers in hun literaire teksten vaak een relatie tussen *rhetorijcke* en *musijcke*, maar in een institutionele tekst is dat toch uitzonderlijk ⁽²⁹⁾. Het is wellicht ook geen toeval dat in 's-Hertogenbosch in de vijftiende eeuw een muziekgezelschap onder de naam

(25) Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 21377, 9r. Dit zestiende-eeuws afschrift is uitgegeven door Karel RUELENS, "Iets over de rederykkamer het Boeck of de Tytelooskens, te Brussel", in Edward VAN EVEN, ed., *Mengelingen voor de geschiedenis van Brabant*, Brussel, C.J. Fonteyn, 1871, p. 81-90 (87-88) en Willem VAN EEGHEM, *Brusselse dichters. Vierde reeks*, Brussel, Stevin, 1963, p. 96-97. De akte werd uitgevaardigd in aanwezigheid van de hertog en van Jan, jonker van Wezemaal en was ondertekend door de hertogelijke secretaris Hendrik van Amersoyen. Zie over de jonker van Wezemaal, die in de periode van november 1417 tot maart 1420 medezegelaraar was van verschillende akten, en over Hendrik van Amersoyen: UYTTEBROUCK, *Le gouvernement*, op. cit., p. 745 en 759.

(26) Zie DUVERGER, "Leekenbijdragen", art. cit., p. 83.

(27) SLEIDERINK, "Grootse ambities", art. cit., p. 108-109.

(28) Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 21377, 10r-v.

(29) Ander voorbeeld is de Haagse rederijkerskamer Met Ghenuchten (Serge TER BRAAKE en Arjan VAN DIXHOORN, "Engagement en ambitie. De Haagse rederijkerskamer 'Met Ghenuchten' en de ontwikkeling van een burgerlijke samenleving in Holland rond 1500", in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, dl. 9, 2006, p. 150-190). Zie ook Nelleke MOSER, *De strijd voor rhetorica. Poëtica en positie van rederijkers in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2001, p. 98-130.

gesellen van den boeck actief was. Inspiratie door het Brusselse Den Boeck is daarbij niet uitgesloten⁽³⁰⁾.

Over toneelactiviteiten vernemen we echter niets⁽³¹⁾. Als er toneel werd gespeeld in Brussel, was Den Boeck niet van de partij⁽³²⁾. In de jaren 1440 zijn het de Brusselse schuttersgilden die het voortouw nemen in de organisatie van toneelopvoeringen. Zo werden op een grote schutterswedstrijd in 1444 ook prijzen uitgeschreven voor de beste esbatterementen⁽³³⁾. Nu was dit allerm minst uitzonderlijk. Tekenend is echter vooral dat de stad geen beroep deed op Den Boeck toen ze in 1448 besloot de Zavelommegang met een spectaculair spel en met *tableaux vivants* op te luisteren. De organisatie van de beroemde *Bliscappen*-spelen werd in handen gegeven van de Grote Gilde van de Kruisboogschutters. Dit was niet onlogisch aangezien de kruisboogschutters reeds vanaf de instelling van de ommegang een eeuw voordien het evenement hadden beheerst. De *tableaux* waarin de Brabantse hertogen werden uitgebeeld werden echter evenmin aan Den Boeck toevertrouwd, wel aan de ambachtsgilden⁽³⁴⁾. Een oorsprong van Den Boeck in de context van de ommegang, zoals dat bij zoveel andere rederijkerskamers wel het geval was, lijkt dan ook volstrekt uitgesloten⁽³⁵⁾.

Dirk Coigneau schoof recent de hypothese naar voor dat Den Boeck een – wat hij noemde – rederijkerskamer ‘oude stijl’ was. In tegenstelling tot de rederijkerskamers ‘nieuwe stijl’ spitste een dergelijke rederijkerskamer zich niet toe op toneelspel en de representatie van teksten, maar wel op de creatie van teksten, met als geliefkoosde formule de dichtwedstrijd. Coigneau baseerde zich daarbij op de oudst overgeleverde rederijkersstatuten, die van De Fonteine uit Gent (1448). De Fonteine besteedde in haar statuten bijzonder veel aandacht aan het refreinconcours dat om de drie weken op zondagmiddag hoorde plaats te vinden. De toneelpraktijk was veel minder strak geregeld. Daarmee was De Fonteine volgens Coigneau een rederijkerskamer ‘oude stijl’ die vanaf de jaren 1470 voorbijgestreefd zou worden door de rederijkerskamers ‘nieuwe stijl’ die de toneelpraktijk centraal stelden. Een model konden Den Boeck en De Fonteine vinden in de oudere praktijk van de *puyx marials*. Dat waren prestigieuze broederschappen die

(30) Bart RAMAKERS, “Rederijkers en stedelijke feestcultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant”, in Arnoud-Jan BIJSTERVELD e.a., eds., *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant. Literatuur, boekproductie, historiografie*, 's-Hertogenbosch, Stichting Brabantse regionale geschiedbeoefening, 1998, p. 37-54 (51-52).

(31) Zie ook SLEIDERINK, *De stem*, op. cit., p. 149.

(32) De hertogelijke rekeningen vermelden nochtans allerlei spelgroepen (DUVERGER, “Leekenbijdragen”, art. cit., p. 83; PLEIJ, *De sneeuwpoppen*, op. cit., p. 167-168).

(33) SLEIDERINK, “Grootse ambities”, art. cit., p. 114-122.

(34) Robert STEIN, “Cultuur en politiek in Brussel in de vijftiende eeuw. Wat beoogde het Brusselse stadsbestuur bij de annexatie van de plaatselijke Ommegang?”, in Herman PLEIJ e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*, Amsterdam, Prometheus, 1991, p. 228-243 (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen, nr. 4); Bart RAMAKERS, “5 mei 1448. Begin van de traditie van de jaarlijkse opvoering van een van de zeven “Bliscappen” in Brussel. Toneel en processies in de late middeleeuwen”, in Rob ERENSTEIN, ed., *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1996, p. 42-49.

(35) Zie hierover VAN BRUAENE, *Om beters wille*, op. cit., p. 29-41.

in de grote steden van Waals-Vlaanderen, Artesië, Henegouwen, Picardië en Normandië dichtwedstrijden ter gelegenheid van Mariafeesten hielden. Een van de beroemdste deelnemers in het laatste kwart van de veertiende eeuw was Jean Froissart, die in dezelfde periode onder bescherming stond van hertog Wenceslas van Brabant⁽³⁶⁾. In 1401 bestuurde Wenceslas' weduwe Johanna het hertogdom. Onder Johanna en Wenceslas hadden niet enkele Franstalige dichters, zoals Froissart, maar ook Nederlands- en Duitstalige dichters het Brabantse hof bezocht. Het hof vormde dus een belangrijke schakel in het literaire netwerk tussen het Romaanse en Germaanse taalgebied⁽³⁷⁾.

Een belangrijk evenement in een vergelijkbare culturele context was de stichting van een hoofds literair gezelschap in Parijs. Op 6 januari 1401 werd de Cour Amoureuse opgericht, een naar de *puy*s gemodelleerd genootschap van edelen, ridders, clerici en invloedrijke burgers dat het ideaal van dienstbaarheid aan vrouwen hoog in het vaandel voerde en zich voornam maandelijks balladewedstrijden te organiseren. Het elite gezelschap hechtte ontzettend veel belang aan codes en omgangsvormen. Zo werd de ledenlijst van de Cour Amoureuse, in de statuten omschreven als *nostre amoureux registre*, met de grootste nauwgezetheid en volgens ingewikkelde regels bijgehouden. Dit alles leidde Dirk Coigneau ertoe Den Boeck – waarvan de naam dan zou verwijzen zowel naar het eigen ledenregister als naar het “Boek des Levens” uit de Openbaring – te beschouwen als een Brabants equivalent van de Cour Amoureuse. Het Parijse gezelschap werd geleid door de Bourgondische hertog Filips de Stoute, graaf van Vlaanderen en op dat moment de sterke man in Frankrijk. Een tegenhanger aan het Brabantse hof, in een periode dat Brabant wel al sterk onder Bourgondische invloed stond, maar nog niet tot het Bourgondische complex behoorde, was dus niet ondenkbaar. Daarenboven waren Jan IV (1415-1427) en Filips de Goede (1430-1467) lid van Den Boeck en niet van de Cour Amoureuse, terwijl het bij de Brabantse hertogen Antoon (1406-1415) en Filips van Sint-Pol (1427-1430) precies andersom was⁽³⁸⁾.

(36) Dirk COIGNEAU, “‘Den Boeck’ van Brussel: een geval apart?”, in *Jaarboek de Fonteyne*, dl. 49-50, 1999-2000, p. 31-44.

(37) Remco SLEIDERINK, “Dichters aan het Brabantse hof (1356-1406)”, in *De nieuwe taalgids*, dl. 86, 1993, p. 1-16. Zie over literatuur aan het Hollandse hof in dezelfde periode, Frits VAN OOSTROM, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*, Amsterdam, Meulenhoff, 1987, 373 p.

(38) COIGNEAU, “Den Boeck”, art. cit., p. 31-44. Deze redenering volgde ik ook zelf in Anne-Laure VAN BRUAENE, “Minnelijke rederijders, schandelijke spelen. De rederijderskamers in Brussel tussen 1400 en 1585”, in JANSSENS en SLEIDERINK, *De macht, op. cit.*, p. 125-139 (125-126). Voor de Cour Amoureuse, zie Arthur PIAGET, “La cour amoureuse dite de Charles VI”, in *Romania*, dl. 20, 1891, p. 417-454; Carla BOZZOLO en Hélène LOYAU, *La cour amoureuse, dite de Charles VI*, Parijs, Léopard d’Or, 1982-1992, 3 dln, 700 p.; Jacqueline CERQUIGLINI, “1401. St. Valentine’s Day. The Charter of la Cour Amoureuse is read aloud in the Hôtel d’Artois”, in Denis HOLLIER, ed., *A New History of French Literature*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1989, p. 114-118. Voor een panorama van de Brusselse literatuur (met ook veel aandacht voor het milieu van het hof) van de veertiende tot de zeventiende eeuw, zie Jozef JANSSENS, “De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 17de eeuw”, in JANSSENS en SLEIDERINK, *De macht, op. cit.*, p. 13-105.

1401: van de Parijse *Cour Amoureuse* naar de Brusselse factiestrijd

Coigneau's hypothese is aantrekkelijk, maar laat enkele vragen onbeantwoord. Of Den Boeck zich inliet met de dichtpraktijk blijft bijvoorbeeld een open vraag. Ook het sociale milieu waarin het gezelschap ontstond blijft vaag omschreven. Van prestigieuze ledenlijsten is voor de vijftiende eeuw geen spoor en men kan zich toch niet van de indruk ontdoen dat Den Boeck ondanks het hertogelijke lidmaatschap niet dezelfde uitstraling of aantrekkingskracht had als de *Cour Amoureuse*. Als Antoon en Filips van Sint-Pol inderdaad bewust de *Cour Amoureuse* boven Den Boeck verkozen, dan moet dat als we de hoofse lijn zonder meer volgen toch een blaam geweest zijn voor laatstgenoemd gezelschap. De omstandigheden waaronder Filips de Goede lid werd van Den Boeck suggereren op hun beurt dat het gezelschap op dat moment veeleer – zoals de schuttersgilden – als een eerbiedwaardige Brusselse instelling dan als een louter hoofs gezelschap werd beschouwd. Kenmerkend voor Brussel was echter net de sterke interactie tussen de plaatselijke elite, gevormd door de leden van de geslachten die het stadsbestuur domineerden, en de vertegenwoordigers van het meestal in Brussel residerende hof⁽³⁹⁾.

De Brusselse elite werd precies in de periode tussen ca. 1400 en 1421 verscheurd door een heftige factiestrijd. De gewelddadige uitbarstingen waren te herleiden tot de twisten tussen twee facties, respectievelijk gelieerd aan de familie Van den Heetvelde en de familie Van Lombeke, die beide hun lokale machtsposities wilden versterken. Hun onderlinge conflicten werden aangewakkerd en versterkt door de toenemende Bourgondische invloed⁽⁴⁰⁾. De kinderloze hertogin Johanna van Brabant wilde namelijk het hertogdom na haar dood overdragen aan haar nicht Margareta van Male, die gehuwd was met de Bourgondische hertog Filips de Stoute. De ambities van de Bourgondische hertog, die bovendien van Franse koninklijke bloede was, verontrustten de nationalistisch ingestelde Brabantse staten. Een compromis werd bereikt in 1401 toen bepaald werd dat niet Filips noch zijn oudste zoon Jan, maar wel diens broer Antoon Johanna zou opvolgen⁽⁴¹⁾. Intussen werd de verdeeldheid tussen de Brusselse facties echter handig uitgespeeld door Filips de Stoute, die de Van den Heetveldes tot zijn cliënten had gemaakt. De vete bereikte een climax toen in 1401 Diederik II van den Heetvelde vermoord werd door een aanhanger van de clan Van Lombeke⁽⁴²⁾. Dit gegeven werd door de chroniqueurs van het Rooklooster toevallig samen met de oprichting van Den Boeck opgetekend. Of niet toevallig? Er zijn immers

(39) STEIN, *Politiek en historiografie*, op. cit., p. 214-215 en 230.

(40) *Ibid.*, p. 219-229. Zie voor de factiestrijd later in de vijftiende eeuw, waar de Van den Heetveldes ook bij betrokken waren, John BARTIER, "Un document sur les prévarications et les rivalités du Patriciat bruxellois au XVe siècle", in *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, dl. 107, 1942, p. 337-379 (350).

(41) STEIN, *Politiek en historiografie*, op. cit., p. 172-179; Wim BLOCKMANS en Walter PREVENIER, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid, 1384-1530*, Amsterdam-Leuven, Meulenhoff-Kritak, 1997, p. 74.

(42) De macht van de Van den Heetveldes was gefundeerd op hun grondbezit, hun betrokkenheid bij de lakennijverheid en hun veelvuldige politieke mandaten (STEIN, *Politiek en historiografie*, op. cit., p. 224-225).

heel wat argumenten om de stichting van het gezelschap in de context van de vendetta tussen de Brusselse facties te situeren.

De Brusselse factiestrijd werd ook met subtielere wapens dan moord en doodslag uitgevochten. In 1385 voelde het stadsbestuur zich genoodzaakt een verbod uit te vaardigen tegen het dragen van livreeën door leden van een clientèle. Dat hielp weinig, want in de jaren daarop volgden voortdurend gelijkaardige verordeningen⁽⁴³⁾. Het is niet ondenkbaar dat in deze hitsige sfeer de oprichting van een gezelschap als Den Boeck met een duidelijk omlijnde identiteit en misschien ook een uniform een zet was van één van beide clans. Dat is helemaal niet in tegenspraak met de idee dat de oprichting geïnspireerd was door het voorbeeld van de Cour Amoureuse. Uiteindelijk was dat Parijse genootschap ondanks alle hooggestemde idealen ook maar het product van de Franse partijstrijd. De zwakzinnigheid van de Franse koning Karel VI had aanleiding gegeven tot een ware machtsstrijd en zelfs burgeroorlog tussen Filips de Stoute en Lodewijk van Orléans, respectievelijk oom en broer van Karel VI. Allebei hadden ze aanvankelijk de tactiek van de afschrikking beproefd door het vormen van clans met paramilitaire allures. Veel vruchtbaarder was echter de strategie van het mecenaat en de kunstpatronage, waarmee ze probeerden de intellectuele elites te verleiden⁽⁴⁴⁾.

De Cour Amoureuse was een inventieve tussenvorm. Onder leiding van de hertog van Bourgondië en van de hertog van Bourbon, maar ook – althans op papier – van de koning werden de voornaamste Bourgondische partijgangers in een prestigieus gezelschap verenigd. Precies door de cultus van de ledenlijst werden deze mannen gebonden aan de hertog. De cohesie van de heterogene groep werd bevorderd door een mix van ridderlijke en literaire idealen. De hertog van Orléans begreep de boodschap en reageerde met stijl op het symbolische geweld van de Bourgondiër: hij liet Christine de Pisan in 1402 de Orde van de Roos oprichten. De rivaliserende amoureuze genootschappen namen hun missie ernstig en raakten snel verwickeld in een literair dispuut over de interpretatie van het tweede deel van de *Roman de la rose*⁽⁴⁵⁾. Culturele idealen en factiestrijd, het lijkt op het eerste zicht een vergezochte combinatie. Als men bedenkt dat Den Boeck met haar naam in de eerste plaats wilde verwijzen naar het Boek des Levens waarin de namen van Gods uitverkorenen staan opgetekend en waaruit de afvalligen worden geschrapt, dan krijgen die idealen in het licht van de moord op Diederik II van den Heetvelde een pijnlijk scherp randje.

Over de omstandigheden van de oprichting van Den Boeck in 1401 is niets met zekerheid te zeggen. Het is echter wel heel opvallend dat het gezelschap precies dan opnieuw in de bronnen verschijnt (1417-1420) als het broeiende conflict tussen de Van den Heetveldes en de Van Lombekes weer in alle hevigheid oplaait. Ditmaal was de aanleiding de aanval van twee leden van de Van Lombeke-clan op Gijsbrecht van den Heetvelde en zijn bastaardbroer. Niet alleen in Brussel maar ook in de andere Brabantse steden werd bij de hertog aangedrongen op een definitieve beslechting van het conflict. Op 20 april 1417 veroordeelde Jan IV de Van den Heetveldes voor de oudere moord

(43) *Ibid.*, p. 222.

(44) Richard VAUGHAN, *Philip the Bold. The Formation of the Burgundian State*, Londen, Longman, 1962, p. 39-58; BLOCKMANS en PREVENIER, *De Bourgondiërs, op. cit.*, p. 46-49.

(45) CERQUIGLINI, "1401", art. cit., p. 116-117.

op Jan van Lombeke. Een eventuele herziening kon plaatsvinden voor Pasen 1418, maar dat gebeurde niet. Een definitieve uitspraak met zware straffen voor de Van den Heetveldes volgde halfweg 1420⁽⁴⁶⁾. Het harde vonnis voor de pro-Bourgondische Van den Heetvelde-factie viel dus midden in de periode dat Jan IV het bijzonder goed met de leden van Den Boeck kon stellen. Men kan dus aannemen dat Den Boeck opgericht werd binnen de invloedsfeer van de clan Van Lombeke⁽⁴⁷⁾. Vóór de veroordeling van de Van den Heetveldes, in februari 1417, had de hertog samen met Den Boeck ook het gezelschap *van Treefte* aan het hof ontvangen, waarmee hij later geen relaties meer onderhield. Het is aannemelijk dat in dat tweede gezelschap, dat enkel onder Filips van Sint-Pol, de broer en opvolger van Jan IV terug in de rekeningen opduikt, de clanleden van de Van den Heetveldes waren verenigd⁽⁴⁸⁾. Op het einde van de veertiende eeuw was ridder Willem van den Heetvelde door zijn huwelijk met Maria van Coekelberge immers in het bezit gekomen van een perceel in de Brusselse binnenstad, genaamd *de Treeft*⁽⁴⁹⁾. De toetreding van Jan IV tot Den Boeck in maart 1417 had dus alleszins een grote symbolische betekenis.

Intussen raakte de minderjarige hertog steeds meer in conflict met de Staten van Brabant die hun invloed wilden uitbreiden. Jan IV kreeg snel de hoge adel en de meerderheid van de stedelijke vertegenwoordigers tegen zich, maar wist tegelijkertijd de lagere adel en een deel van het Brusselse patriciaat voor zich te winnen. Een van zijn meest controversiële medestanders was de algemeen ontvanger Willem van den Berge, die een zeer grote invloed uitoefende aan het hof. Hij werd aangesteld op 29 juli 1416, maar de steden zetten hem af in oktober 1417 zodat ze de financiën onder eigen beheer konden nemen. In januari 1418 echter eiste Jan IV op grond van zijn meerderjarigheid weer zijn volle bevoegdheden op en herstelde hij Van den Berge in zijn functie. Nieuwe conflicten bleven niet uit. Op 8 maart 1419 werd Willem van den Berge vermoord⁽⁵⁰⁾. We moeten dus vaststellen dat Den Boeck precies in die periodes in de rekeningen van de algemeen ontvanger verscheen (eerste helft 1417 en 1418) toen Van den Berge deze functie uitoefende.

In dezelfde periode nam de invloed van de Van Lombeke-clan aan het hof toe. Daartoe behoorden enkele Brusselse schepenen die in 1417 in functie kwamen en die zich bijzonder onpopulair maakten door aan het hof te intrigeren en zich te bezondigen aan corruptie. Een van hen was Geraard van Coekelberge, de vermoedelijke moordenaar van Diederik II van den Heetvelde in 1401. Hij stond op goede voet met Willem van den Berge. Ook Van Coekelberges positie bleek snel onhoudbaar. Na een felle strijd met de hertog over de invulling van het ambt van amman veroordeelde de

(46) FAVRESSE, *L'avènement*, op. cit., p. 161-164; STEIN, *Politiek en historiografie*, op. cit., p. 225.

(47) Deze clan is echter helaas het slechtst gedocumenteerd (*Ibid.*, p. 224).

(48) Op 20 februari 1430 was hertog Filips van Sint-Pol, broer en opvolger van Jan IV, aanwezig op een banket van de *gesellen van Treefte* ter gelegenheid van een steekspel (SLEIDERINK, *De stem*, op. cit., p. 197 n. 42).

(49) Anderlecht, Rijksarchief Brussel Hoofdstedelijk Gewest, Kerkelijk Archief van Brabant, nr. 21511, 296v-297r (6 april 1383). Met dank aan Bram Vannieuwenhuyze voor deze referentie.

(50) UYTTEBROUCK, *Le gouvernement*, op. cit., p. 490-502.

stad Brussel op 13 juni 1419 drie patriciërs: Geraard van Coekelberge, zijn collega-schepen uit 1417 Hendrik Hertewijck en ridder Everard tSerclaes, heer van Wambeek en van Lombeek. Deze laatste had geweigerd partij te kiezen tegen Willem van den Berge en de amman⁽⁵¹⁾.

De familie tSerclaes had eveneens een bloedige voorgeschiedenis. De vader van Everard tSerclaes, die dezelfde naam droeg, leefde voort in de herinnering van de Brusselaars als volksheld en martelaar. In de jaren 1380 had hij als Brussels schepen weerstand geboden tegen de machtsuitbreiding in de Brusselse ammanie door de machtige edelman Zweder van Abcoude, heer van Gaasbeek. Daarop hadden de aanhangers van de heer van Gaasbeek, waaronder diens bastaardzoon Willem van Kleef, een aanslag gepleegd op Everard tSerclaes de oude (1388). Dit had een ware volkswroede ontketend wat tot de vernieling van het slot van Gaasbeek had geleid⁽⁵²⁾. Zweder van Gaasbeek was in die tijd de beschermheer van de Van den Heetveldes. Na zijn dood werd zijn bastaardzoon in 1400 belaagd door Jan van Lombeke en zijn getrouwen, die nochtans in het conflict met Everard tSerclaes de oude aan de kant van de heer van Gaasbeek hadden gestaan⁽⁵³⁾. Deze voorgeschiedenis speelde ongetwijfeld een rol in de vete tussen de Van den Heetveldes en de Van Lombeke.

Everard tSerclaes de jonge kon het niet alleen goed vinden met de Van Lombeke, hij deed het ook uitstekend in hoofse kringen buiten Brussel. Hij schopte het zelfs tot lid van de Cour Amoureuse! In de ledenlijst wordt hij vermeld als schildknaap en *panetier* of broodmeester van hertog Antoon, de voorganger van Jan IV. Dat betekent dat hij tussen 1406 en 1415 lid moet zijn geworden. Daarmee was hij de enige Brusselse patriciër die gecoopteerd werd in het Parijse genootschap⁽⁵⁴⁾. Was deze protagonist van de Van Lombeke-clan misschien ook lid van het Brusselse gezelschap Den Boeck?

In 1419 zag de toekomst er voor Everard tSerclaes en de zijnen echter allerminst rooskleurig uit. Na hun veroordeling door de stad Brussel koos Jan IV evenwel hun kant en weigerde hij de Brusselse magistraat te vernieuwen. Even was er een lichtpuntje toen stad en hertog midden januari 1420 een vergelijk bereikten. De hertog kwam kort daarop terug naar Brussel⁽⁵⁵⁾. Haast onmiddellijk daarop volgde het verzoek van de leden van Den Boeck om hun statuten te bevestigen, wat ook gebeurde op 5 februari 1420. Het heeft er alle schijn van dat Den Boeck zijn bedreigde status veilig wilde stellen. Nu de kopstukken van de Van Lombeke-clan zich in een bijzonder

(51) FAVRESSE, *L'avènement*, op. cit., p. 170-182.

(52) STEIN, *Politiek en historiografie*, op. cit., p. 292.

(53) Serge BOFFA, "Le différend entre Sweder d'Abcoude et la ville de Bruxelles: la chute du château de Gaasbeek (mars-avril 1388)", in Jean-Marie DUVOSQUEL e.a., eds., *Mélanges André Uytendaele. Les Pays-Bas Bourguignons, histoire et institutions*, Brussel, Archives et bibliothèques de Belgique, 1996, p. 83-104; Herman BRINKMAN, "Het wonder van Molenbeek. De herkomst van de tekstverzameling in het handschrift-Van Hulthem", in *Nederlandse Letterkunde*, dl. 5, 2000, nr. 1, p. 21-46 (34-35). De allianties keerden, want ten tijde van Jan IV was Zweders zoon, Jacob van Gaasbeek, een van de enige leden van de hoge adel die de partij van de belaagde hertog in het conflict met de Bourgondiërs koos (UYTENDAELE, *Le gouvernement*, op. cit., p. 498; STEIN, *Politiek en historiografie*, op. cit., p. 188-189).

(54) BOZZOLO en LOYAU, *La cour amoureuse*, art. cit., dl. 3, p. 190.

(55) FAVRESSE, *L'avènement*, op. cit., p. 183-186.

lastig parket bevonden, begon de loyaliteit van vele leden wellicht af te brokkelen. De korte tekst suggereert dat het in het gezelschap rommelde: *Voert sal men d'onghehoersame wt deser geselschap doen moghen ende die niet wederontfangen ende dese sellen nochtan betalen alle achterstel daer sij in ghebreke af weren...* ⁽⁵⁶⁾.

Ook voor de hertog zelf werd de situatie steeds uitzichtlozer. Hij raakte opnieuw in conflict met de stad Brussel. Ditmaal sloot hij een verbond met enkele getrouwen, onder wie Everard tSerclaes. Het is in deze sfeer dat de harde straffen tegen de pro-Bourgondische Van den Heetveldes werden uitgesproken. Jan IV had echter op alle vlakken een puinhoop gemaakt van zijn beleid. Vanuit Bourgondische hoek werd in september 1420 nog een poging ondernomen om het mislukte huwelijk van de hertog met Jacoba van Beieren, erfgename van Holland, Zeeland en Henegouwen, recht te trekken en een verzoening met de Staten van Brabant tot stand te brengen ⁽⁵⁷⁾. Jan IV, bang voor de confrontatie, sloeg op de vlucht. De Staten deden daarop afstand van de hertog en riepen zijn broer Filips van Sint-Pol tot ruwaard uit. De Duitse keizer Sigismund maakte hiervan gebruik om Brabant binnen te vallen, zogenaamd om Jan IV bij te staan, maar eigenlijk om zijn eigen claims op het hertogdom waar te maken. Op 21 januari 1421 namen de Duitse troepen Brussel in. Enkele dagen later kwam de bevolking in opstand en keerde ze zich tegen de medestanders van Jan IV. Ook Everard tSerclaes, die reeds enkele maanden in de hertogelijke raad zetelde, werd geëxecuteerd ⁽⁵⁸⁾.

Van factiegezelschap tot rederijkerskamer

De opstand van 1421 luidde de democratisering van het Brusselse bestuur in. De ambachten werden georganiseerd in negen naties, die voortaan het bestuur deelden met de vertegenwoordigers van de patricische geslachten ⁽⁵⁹⁾. Hoe het Den Boeck in die nieuwe context verging, is bij gebrek aan bronnen onduidelijk. Het gezelschap slaagde er blijkbaar wel in zich te continueren, ondanks de uitschakeling van de Van Lombeke-clan en de triomf van de Van den Heetveldes ⁽⁶⁰⁾. In 1437 was Den Boeck voldoende onverdacht en toch nog belangrijk genoeg om de hertog van Bourgondië, die steeds de Van den Heetvelde-clan had gesteund, als lid te ontvangen. Dit had ongetwijfeld een belangrijke symbolische waarde.

Dat Den Boeck zich in de eerste helft van de vijftiende eeuw inliet met literaire oefeningen is niet uitgesloten, maar blijft onduidelijk. Er zijn dan ook geen redenen om het jonge gezelschap als een rederijkerskamer te beschouwen. De echte doorbraak van de rederijkerscultuur in Brussel is daarom moeilijk

(56) Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 21377, 9r.

(57) Over het verwaterende literaire leven aan het Hollandse hof van Jacoba van Beieren en van haar oom Jan van Beieren, zie VAN OOSTROM, *Het woord, op. cit.*, p. 303-304. Over de literaire kruisbestuiving tussen het Hollandse en Brabantse hof ten tijde van het vorstelijke huwelijk, zie SLEIDERINK, *De stem, op. cit.*, p. 149-150.

(58) STEIN, *Politiek en historiografie, op. cit.*, p. 193-195.

(59) Jean BAERTEN, "De politieke evolutie te Brussel in de 15de eeuw", in *Tijdschrift voor Brusselse Geschiedenis*, dl. 2, 1985, p. 111-122.

(60) STEIN, *Politiek en historiografie, op. cit.*, p. 226.

te dateren. Dat moet gebeurd zijn tussen 1448 – toen de *Bliscappen*-traditie werd ingesteld – en 1486, toen er blijkens de stadsrekeningen vier gevestigde rederijerskamers waren, die zich vooral manifesteerden bij Bourgondische feestelijkheden. De schaarse bronnen geven alvast blijk van een dynamische literaire cultuur in deze periode. In 1466 werd bijvoorbeeld een rederijersspel opgevoerd bij de intrede van Karel van Charolais en in 1474 werd Colijn Cailleu aangesteld als officiële stadsdichter ⁽⁶¹⁾.

Na 1486 verwierf De Lelie, één van de vier Brusselse rederijerskamers, al gauw de status van een door de Bourgondisch-Habsburgse vorsten geprivilegieerd gezelschap ⁽⁶²⁾. Men kan zich afvragen of dat misschien de reden was dat De Tijtelozen de naam van het oude Den Boeck aannamen (en niet omgekeerd!). De herinnering aan de woelige regering van Jan IV was immers voldoende vervaagd om de hertogelijke erkenning in die tijd als troef uit te spelen tegen de aanspraken van een andere rederijerskamer. De mythe van Jan IV als zodanig leefde verder in de zestiende eeuw en werd zelfs aangehaald in de inleiding op de uitgave van de Antwerpse *Spelen van Sinne* uit 1561 om de grootsheid van de rederijkerij in de verf te zetten: ... *is oock hertoch Jan van Brabant die men heet den Goeden/ wt grooter liefden die hy tot deser consten droech een Guldebroeder gheworden van de camer van Retorijcke te Bruessel ghenoeemt den Boeck/ ende heeft hen feesten ende blijde vergaderinghen dickwils met zijnen persoon vereert* ⁽⁶³⁾. Vanuit het standpunt van Den Boeck was deze strategie van het mythologiseren van de eigen oorsprong overigens niet erg succesvol. Op het Antwerpse landjuweel in 1561 en op alle andere zestiende-eeuwse landjuwelen mocht niet Den Boeck maar wel Het Mariacransen, erfgenaam van De Lelie, de stad Brussel vertegenwoordigen. Deze rederijerskamer had immers een veel explicietere staat van vorstelijke dienst ⁽⁶⁴⁾.

De factiestrijd tussen de Van Lombekes en de Van den Heetveldes was in de zestiende eeuw al lang vergeten. De moordlustige clans verdienen echter een merkwaardige plaats in de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Niet enkel waren de Van Lombekes de drijvende kracht achter een hybride gezelschap dat zich met muziek, hoofse intriges en misschien ook literaire oefeningen inliet. De Van den Heetveldes op hun beurt leverden een nog veel indrukwekkender culturele prestatie. Ridder Willem van den Heetvelde, heer van Koekelberg (1382-1417), die dicht aanleunde bij Zweder van Gaasbeek, werd immers recent – en overtuigend – door Herman Brinkman naar voor geschoven als opdrachtgever van het handschrift Van Hulthem, dat wel eens

(61) Robert STEIN, "Cultuur in context. Het spel van Menych Sympel (1466) als spiegel van de Brusselse politieke verhoudingen", in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 113, 1998, nr. 3, p. 289-321; Susie SPEAKMAN SUTCH, "Dichters van de stad. De Brusselse rederijers en hun verhouding tot de Franstalige hofliteratuur en het geleerde humanisme (1475-1522)", in: JANSSENS en SLEIDERINK, *De macht*, op. cit., p. 141-159 (142-143).

(62) VAN BRUAENE, "Minnelijke rederijers", art. cit., p. 127-131.

(63) *Spelen van sinne vol scoone moralisacien, uutleggingen en bediedenissen op alle loeflijke consten waer inne men claerlijck ghelijck in eenen spieghel, Figuerlijck, Poetelijck ende Retorijckelijck mach aenschouwen hoe nootsakelijck ende dienstelijck die selve consten allen menschen zijn*, Antwerpen, Willem Silvius, 1562, n.g. (*Totten goetwillighen Leser*).

(64) VAN BRUAENE, "Minnelijke rederijers", art. cit., p. 131.

als het pronkstuk van de Middelnederlandse letterkunde is geroemd⁽⁶⁵⁾. Zoals hoger aangegeven zijn er aanwijzingen voor een rechtstreeks verband tussen Willem van den Heetvelde en het gezelschap *van Treefte* dat met Den Boeck om de gunsten van Jan IV wedijverde. Dat brengt ons opnieuw bij het verband tussen literatuur en factiestrijd. Het is namelijk opvallend dat enkele van de teksten uit de qua thema-, stof- en genrekeuze zeer diverse Van Hulthem-verzameling rechtstreeks in verband kunnen worden gebracht met de factiepolitiek van het Brusselse patriciaat⁽⁶⁶⁾.

Conclusie

In deze bijdrage hebben we getracht de vroegste geschiedenis van het Brusselse gezelschap Den Boeck te ontrafelen binnen het kluwen van de Brusselse factiestrijd. Helaas zijn er onvoldoende bronnen voorhanden om uitsluitsel te bieden over de identiteit en de praktijken van het vroeg vijftiende-eeuwse gezelschap. Toch konden op basis van een contextualisering en nieuwe interpretatie van het schaarse bronnenmateriaal oude stellingen worden ontkracht en nieuwe hypothesen worden gevormd. Belangrijkste vaststelling daarbij is dat Den Boeck wellicht pas op het einde van de vijftiende eeuw werd omgevormd tot een rederijderskamer, waarbij het overigens niet duidelijk is of er echte continuïteit was tussen het gezelschap uit de vroege vijftiende eeuw en de rederijderskamer uit de late vijftiende eeuw. De eerder door Dirk Coigneau opgemerkte parallel tussen Den Boeck en de Parijse Cour Amoureuse (allebei opgericht in 1401) bleek wel een interessante piste. Of Den Boeck gelijkaardige literaire oefeningen organiseerde is helaas zonder nieuw bronnenmateriaal niet te achterhalen. Belangrijk is evenwel dat zowel in het Parijse als het Brusselse geval de oprichting en het functioneren niet los kan worden gezien van een heftige factiestrijd waarin fysiek en symbolisch geweld hand in hand gingen. Bovendien was er ook een meer direct verband tussen beide culturele corporaties door het alternerende lidmaatschap van de Brabantse hertogen en het mogelijkwijze dubbele lidmaatschap van de Brusselse patriciër Everard tSerclaes, protagonist van de Van Lombeke-clan waaraan Den Boeck gelieerd was.

In ieder geval toont deze casus aan dat de rederijderscultuur, die vanaf de jaren 1440 steeds vastere vormen aannam, een zeer complexe voorgeschiedenis

(65) BRINKMAN, "Het wonder", art. cit.

(66) Zo kan de keuze voor een tekst als de klacht op het overlijden van de Vlaamse graaf Lodewijk van Male volgens mij niet enkel verklaard worden door Willem van den Heetveldes Gentse connectie (*Ibid.*, p. 29 en 33). Het ligt veel meer voor de hand hiervoor het Bourgondische profiel van de familie die zowel Lodewijk van Male als zijn schoonzoon Filips de Stoute had gediend (STEIN, *Politiek en historiografie*, op. cit., p. 224-226) in rekening te nemen. De opname van een routebeschrijving naar Santiago de Compostela, die wellicht overeenkwam met de bedevaartsrouten die Jan van Lombeke na zijn aanslag op Willem van Kleef in 1400 moest volgen (BRINKMAN, "Het wonder", art. cit., p. 35) geeft dan weer een sarcastisch tintje aan de tekstverzameling. Brinkman zocht de verklaring in de betrokkenheid van Willem van den Heetveldes schoonzoon Nicolaas de Zwaef, die in 1400 aan de zijde van Jan van Lombeke stond. Dat is niet uitgesloten, maar in ieder geval speelde deze De Zwaef een heel dubbele rol in de factiestrijd (STEIN, *Politiek en historiografie*, op. cit., p. 225).

heeft. Dit bleek eerder al uit de casus van het in 1428 in Brugge opgerichte gezelschap van De Heilige Geest. De Heilige Geest beantwoordde in de eerste helft van de vijftiende eeuw veel meer dan Den Boeck aan het latere model van een rederijderskamer, maar ook hier zijn verbanden aan te wijzen met een literair gezelschap van buiten de Nederlanden, met name het Zirkel-gezelschap in de Hanzestad Lübeck, en kan de oprichting gekoppeld worden aan een bijzonder dynamische sociale en culturele context ⁽⁶⁷⁾. Meer algemeen wordt er in het internationale broederschaponderzoek steeds vaker op gewezen dat religieuze broederschappen ondanks hun statische zelfbeeld en voorliefde voor het benadrukken van traditie en continuïteit ideale vehikels waren voor sociale en culturele verandering, precies doordat ze verandering inbedden in een vertrouwd en conservatief discours ⁽⁶⁸⁾. Datzelfde geldt voor de rederijderskamers. Het is bijvoorbeeld opvallend dat in de oudst overgeleverde statuten van een rederijderskamer, die van het Gentse gezelschap De Fonteine uit 1448, de oprichters zich uitsloven om aan te tonen dat hun nieuwe formule in feite een variant is op bestaande praktijken en voor het overige een product van de inspiratie door de Heilige Geest ⁽⁶⁹⁾. In het geval van Den Boeck werd de vijftiende-eeuwse transformatie van factiegezelschap naar stedelijke literaire institutie in de zestiende eeuw verhuld door het mythologiseren van het stichtingsjaar 1401 en van het lidmaatschap van hertog Jan IV. Daarmee werd de herinnering uitgevaagd aan de toch wel zeer turbulente Brusselse politieke context waarbinnen zowel het handschrift Van Hulthem als het gezelschap Den Boeck ontstonden.

(67) DERYCKE en VAN BRUAENE, "Sociale en literaire dynamiek", art. cit., p. 81-85.

(68) ROSSER, "Going to the Fraternity Feast", art. cit.; Nicholas E. ECKSTEIN, "Words and Deeds, Stasis and Change: New Directions in Florentine Devotion Around 1500", in *The Journal of Religious History*, dl. 28, 2004, nr. 1, p. 1-18; Nicholas TERPSTRA, "De-institutionalizing Confraternity Studies: Fraternalism and Social Capital in Cross-Cultural Contexts", in Christopher BLACK en Pamela GRAVESTOCK, eds., *Early Modern Confraternities in Europe and the Americas. International and Interdisciplinary Perspectives*, Aldershot, Ashgate, 2006, p. 264-283.

(69) Antonin VAN ELSLANDER, "De Instelbrief van de Rederijderskamer "De Fonteine" te Gent (9 december 1448)", in *Jaarboek de Fonteine*, dl. 6-7, 1948-1949, p. 15-22; VAN BRUAENE, *Om beters wille*, op. cit., p. 44-45.